

УДК 330.101; DOI: 10.31388/2519-884X-2021-44-60-66

*Кальченко С.В., д.е.н, проф.
Богданова О.В., аспірантка
Таврійський державний агротехнологічний університет
імені Дмитра Моторного*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІМЕЙНИХ ФОРМ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ

Анотація. В статті досліджено теоретичні аспекти функціонування сімейних форм аграрного виробництва України. Зазначено важливість даної категорії аграріїв для розвитку сільського господарства та забезпечення процесу розбудови сільських територій. Визначено специфічні фактори впливу на функціонування сімейних форм аграрного виробництва як соціально-економічного утворення. Обґрунтовано необхідність дослідження взаємодії між виробничою та соціальною складовими розвитку даної категорії сільськогосподарських виробників. Проведено дослідження впливу соціальних чинників сімейних форм аграрного виробництва на характер використання наявного ресурсного потенціалу. Проаналізовано особливості формування специфіки соціально-культурної системи даної категорії аграріїв як результату специфіки способу їхнього господарювання. Сформульовано напрями коригування культурного середовища господарств селянського типу з метою підвищення рівня розвитку місцевих громад в економічному, соціальному та адміністративному аспектах.

Ключові слова: сімейне виробництво, селянське господарство, соціально-економічна діяльність, культурне середовище, аграрне виробництво.

JEL code classification: O17; Q12; R20

*Kalchenko S.V., Doctor of Economics, prof.
Bohdanova O.V., postgraduate
Dmytro Motornyi Tavria state agrotechnological university*

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF FAMILY FORMS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF UKRAINE

Abstract. Introduction. Under modern conditions of functioning of the national economic system, the importance of family forms of management is growing. Small business is one of the important forms of alternative employment. This problem acquires special significance in the system of rural areas, where agriculture remains almost the only form of entrepreneurial activity. The importance of ensuring the effective development of this category of farmers determined the relevance of the chosen topic and the nature of the goal. The purpose of the article is to study the theoretical foundations of the functioning of family forms of agricultural production in Ukraine, taking into account the socio-behavioral aspects of their activities. Results. The article identifies specific factors influencing the functioning of family forms of agricultural production as a socio-economic entity. The necessity of research of interaction between production and social components of development of this category of agricultural producers is substantiated. A study of the influence of social factors of family forms of agricultural production on the nature of the use of available resource potential. The peculiarities of the formation of the specifics of the socio-cultural system of this category of farmers as a result of the specifics of the way of their management are analyzed. The directions of adjustment of the cultural environment of peasant-type farms are formulated in order to increase the level of development of local communities in economic, social and administrative aspects. Conclusions. The article highlights the theoretical foundations of the functioning of family forms of agricultural production in Ukraine. Peculiarities of identification of this category of agrarians in normative-legal, statistical and scientific literature are analyzed. The basic moral and ethical principles of functioning of peasant farms are determined. The importance of disseminating these principles within the rural community as a means of promoting its further socio-economic development is proved.

Keywords: family production, peasant economy, socio-economic activity, cultural environment, agricultural production.

Постановка проблеми. За сучасних умов функціонування національної економічної системи зростає значущість сімейних форм господарювання. Малий бізнес приймає на себе не тільки функцію заповнення певного сегменту ринку товарів та послуг. Нині він являє собою одну з важливих форм альтернативної зайнятості населення, способом самореалізації особистості у відповідності до власних уподобань, поглядів та смаків. Більше того, в умовах кризової ситуації, яка нині має місце в системі національної економіки, стимулювання розвитку малих форм підприємницької діяльності є однією важливих завдань державних інституцій на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Особливої значущості дана проблема набуває в системі сільських територій, де, після ліквідації колгоспно-радгоспної економічної моделі, сільське господарство залишається майже єдиною формою підприємницької діяльності, результати якої мають стабільний попит на ринку. Разом із цим слід відзначити, що в умовах сучасних реалій національної економіки суттєве місце в структурі виробників сільськогосподарської продукції по цілій низці позицій (виробництво молока, плодоовочівництва, картоплярство тощо) займають аграрії, які взагалі не мають статусу юридичної особи. Особливості їхнього функціонування обумовлені сімейним способом організації економічної діяльності, впливом соціальної складової на характер використання наявного ресурсного потенціалу та інтеграцією в загальну систему відносин на рівні місцевих громад. Важливість забезпечення ефективного розвитку даної категорії аграріїв обумовили актуальність обраної теми та характер поставленої мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування сімейних форм аграрного виробництва знайшли своє відображення в працях вітчизняних та закордонних вчених. Теоретичні, методологічні та практичні аспекти функціонування сімейних форм аграрного виробництва України знайшли своє відображення в працях роботах В. Збарського[1], Д.Єременко[2], І. Свиноуса[3], І. Коблянської[4] та ін. Зокрема Д.

Єременко вказує на інституційну природу селянських господарств товарного, відмічаючи ефект синергії від поєднання елементів інститутів «сім'я» та «фірма». Специфіка функціонування сімейних форм господарювання в системі соціально-економічних відносин на рівні регіону розглядалася в роботах Borys Shuba та Artur Sotsky[5], Zaneta Simanaviciene, Dirma Virgilijus та Arturas Simanavicius[6]. Зокрема вказується на важливість взаємозв'язку психофізіологічних факторів та економічної поведінки домогосподарств, а саме способу використання наявного ресурсного потенціалу в Литві[6].

Разом із цим, на нашу думку, потребують подальшого дослідження питання, пов'язані із вивченням впливу соціальної та культурної складових на характер економічної діяльності сімейних форм аграрного виробництва.

Мета статті – вивчення теоретичних засада функціонування сімейних форм аграрного виробництва України з урахування соціально-поведінкових аспектів їхньої діяльності.

Основні результати дослідження. Сам по собі сімейний спосіб господарювання є однією з перших форм організації виробничої діяльності. Навіть в процесі адаптації до принципів товарного виробництва збереглися ті базові засади, за якими функціонували сусідські громади в процесі розкладу первісно-суспільного ладу. В більшій мірі ці принципи збереглися в сфері аграрного виробництва, а саме в тих випадках, коли рівень механізації є незначним, а рівень товарності є мінімальним.

Слід відмітити, що дотепер у вітчизняному науковому середовищі не сформовано єдиної дефініції, яка визначає сімейну форму виробництва сільськогосподарської продукції за умов використання переважно власної ресурсної бази. В нормативно-правовій літературі використовуються поняття «фермерське господарство» (здійснює діяльність на товарних засадах, є підприємницькою структурою), та «особисте селянське господарство» (реалізуються тільки надлишки, не є юридичною особою)[7], [8].

В статистичній звітності одночасно застосовуються дефініції «господарство населення», «сільське домогосподарство», що, в свою чергу значно ускладнює процес аналізу діяльності сімейних форм аграрного виробництва України. В переважній більшості вітчизняних наукових джерел прийнято використовувати термін «селянське господарство» для ідентифікації суб'єктів аграрного виробництва, економічна діяльність яких має сімейну форму та характеризується використанням переважно власної ресурсної бази.

В процесі дослідження нами виокремлено наступні специфічні фактори впливу на характер діяльності сімейних форм аграрного виробництва як соціально-економічного утворення.

1. Сімейна форма господарювання.

1.1 Сім'я як ресурсна база. В переважній більшості випадків основу ресурсного потенціалу даної форми господарської діяльності становить майно членів родини. Оскільки наймана праця практично не використовується, то залучаються здебільшого техніка (трактори, комбайни) та додаткові земельні площі (у випадку відповідної галузевої спеціалізації). Більше того, враховуючи можливі перспективи лібералізації земельних відносин, ми можемо прогнозувати скорочення обсягів земель, які селяни зможуть отримати на засадах оренди. Це, в свою чергу, відповідним чином позначиться на обраному напрямку виробничої діяльності.

1.2 Сім'я являє собою особливу форму міжгосподарських відносин в межах окремої адміністративно-територіальної одиниці та її складових. В межах сільської громади кожне з постійно діючих господарств інтегровано в систему міжособистісних відносин, які базуються, в тому числі, і на родинних зв'язках. Також слід зазначити, що досить частою на селі є практика складних сімей, які включають в себе не тільки батьків та дітей, а й осіб з боку членів подружжя. Окремо слід вказати на наявність аналогічних міжособистісних зв'язків на базі релігійних організацій, члени яких вважають себе членами однієї родини та потенційно здатні до спільної виробничо-господарської діяльності.

2. Діалектичне поєднання власника та виробника в межах сімейно-трудоного господарства.

2.1 Суб'єктивний характер оцінювання отриманих результатів та затрачених ресурсів. В даному аспекті ми розглядаємо положення теорії трудоспоживчого балансу, сформульовані О.В. Чаяновим. В результаті спроможності самостійно визначити межі обсягів виробництва та затрат фізичної праці члени селянських господарств намагаються досягти оптимальної ситуації, коли гранична корисність отриманого блага відповідатиме граничній тяжкості затрачених зусиль. Таким чином обсяги виробництва продукції визначаються не намаганням максимізувати розміри прибутків, а намаганням оптимізувати використання трудових ресурсів. За цих умов в межах однієї громади стає можливим існування значної кількості селянських господарств, які виготовляють споріднену сільськогосподарську продукцію та не конкурують між собою.

2.2 Відсутність факту експлуатації власником ресурсів найманих працівників. Повна самостійність у виборі організаційно-управлінських рішень, почуття власника доходів є важливим стимулом до участі в сімейній формі господарської діяльності для осіб із підприємницько активною свідомістю. Разом із цим відсутність використання найманої праці створює певні обмеження у розвитку для даної категорії аграріїв.

2.3 Можливість коригування вектору функціонування господарства у відповідності до потреб його членів. Переважна більшість сімейних господарств відносяться до малого бізнесу, їхня діяльність не передбачає значних фінансових затрат та ними не контролюються значні сегменти відповідного галузевого ринку. Також вони досить рідко пов'язані умовами довгострокових (10-15 років) контрактів із переробниками або трейдерами. В результаті селяни мають широкі можливості щодо швидкої переорієнтації власного галузевого напрямку у випадку необхідності.

3. Аграрне виробництво як основне джерело доходу селянської родини.

3.1 Взаємопов'язаність життєвого та технологічного ритмів. На відміну від промисловості або торгівлі, сільськогосподарське

виробництво тісно пов'язане із біологічними процесами. Останні, в свою чергу, передбачають проведення технологічних операцій у відповідності до чітко встановленого графіку, причому зміни у встановленому ритмі є неприпустимими. Дана ситуація є однаково справедливою як в рослинництві, так і в тваринництві. В результаті члени селянського господарства вимушені коригувати власний режим дня, термін роботи та відпочинку у відповідності до обраного галузевого напрямку. В широкому сенсі ми можемо констатувати факт формування селянського способу життя як форми функціонування домогосподарства, що займається виробництвом аграрної продукції, використовує власне техніко-технологічне забезпечення та дотримується відповідних морально-етичних принципів.

3.2 Взаємопов'язаність продуктивності праці та демографічного етапу розвитку родини. Оскільки ресурсною базою селянського господарства є потенціал членів родини, то динаміка показників його економічної діяльності визначатиметься їхніми можливостями щодо участі у виробничо-господарських процесах. При цьому слід зазначити, що переважна більшість операцій є фізично виснажливими та потребують належної професійної підготовки. Як наслідок, має місце синусоподібна динаміка продуктивності селянського господарства, періоди спадів якої обумовлені демографічними процесами в родині (народження та виховання дітей, старіння та смерть членів сім'ї тощо).

3.3 Взаємопов'язаність продуктивності праці та освітньо-культурного розвитку членів родини. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується посиленням значущості інформаційних технологій в усіх сферах життя, в т.ч., в сфері аграрного виробництва. Невід'ємною складовою успішної підприємницької діяльності нині є активне використання науково містких техніко-технологічних рішень, підвищення рівня діджиталізації в системі господарських відносин. Слід зазначити, що наявність широкого спектру моделей господарювання створює умови для їхньої реалізації за умов наявності незначного стартового капіталу, що, в свою чергу, важливо для селянських господарств. В даному аспекті набуває особливої значущості загальний освітній рівень членів

домогосподарства, оскільки реалізувати наукомісткі проекти за умов відсутності належної освітньої бази є практично неможливо.

Як бачимо, в рамках сімейного господарства мають місце поєднання економічної, соціальної та культурної складових. Розпорядок робочого дня в сфері сільськогосподарського виробництва формує життєвий ритм родини, а елементи культурних відносин вітчизняного селянства тісно інтегровані в систему організаційно-технологічного та інформаційного забезпечення господарської діяльності. Дані обставини являють собою одну з важливих складових забезпечення стійкості даної форми господарської діяльності за рахунок формування специфічного інституційного середовища.

Розглядаючи характер взаємодії між соціальними та економічними складовими процесу функціонування сімейних форм аграрного виробництва в Україні, ми виходили з наступних аспектів даного питання.

1. Концентрація на внутрішніх факторах впливу, природа якого має стабільний характер. Для вітчизняної аграрної сфери характерним є періодичне коливання векторів державної політики, поява та зникнення проєктів, які проголошуються стратегічними. Також в процесі дослідження ми абстрагувалися від дослідження впливу факторів, які мають форс-мажорну природу (епідемії, військові конфлікти, соціально-політичні заворушення, природні-катаклізми тощо).

2. Акцентування на особливостях використання наявного ресурсного потенціалу. Специфіка господарства селянського типу як об'єкту дослідження обумовлює застосування переважно власних засобів виробництва та робочої сили. При цьому рівень ефективності використання земельних ресурсів та матеріально-технічного забезпечення визначається якістю трудових ресурсів, їхніми професійними компетенціями та загальним професійно-кваліфікаційним рівнем.

3. В якості ресурсної бази розглядаються земля, праця та капітал, з урахуванням авторського бачення характеру процесів еволюції їхнього використання. Специфіка застосування базових елементів процесу виробництва розглядається, виходячи з положень факторно-ротаційної концепції економічного

розвитку. У відповідності до них сучасний етап функціонування національної економіки характеризується домінуючою комбінацією людських та природних ресурсів. При цьому акцент робиться на підвищенні рівня використання інтелектуальних ресурсів та пошуку нових способів використання елементів навколишнього середовища. В останньому випадку ми можемо говорити як про «зелену енергетику», так і про нові напрями в туристичному бізнесі.

Враховуючи зазначені обставини, нами було розроблено схему взаємодії соціально-

економічних складових внутрішнього середовища селянського господарства (рис.1.). Відповідно рівень використання складових наявного ресурсного потенціалу визначається не тільки фактом існування прогресивних методів господарювання. Значною мірою характер його ефективності обумовлюється мірою готовності з боку членів селянського господарства до можливих трансформацій умов економічної діяльності, зберігаючи при цьому інституційні засади свого функціонування.

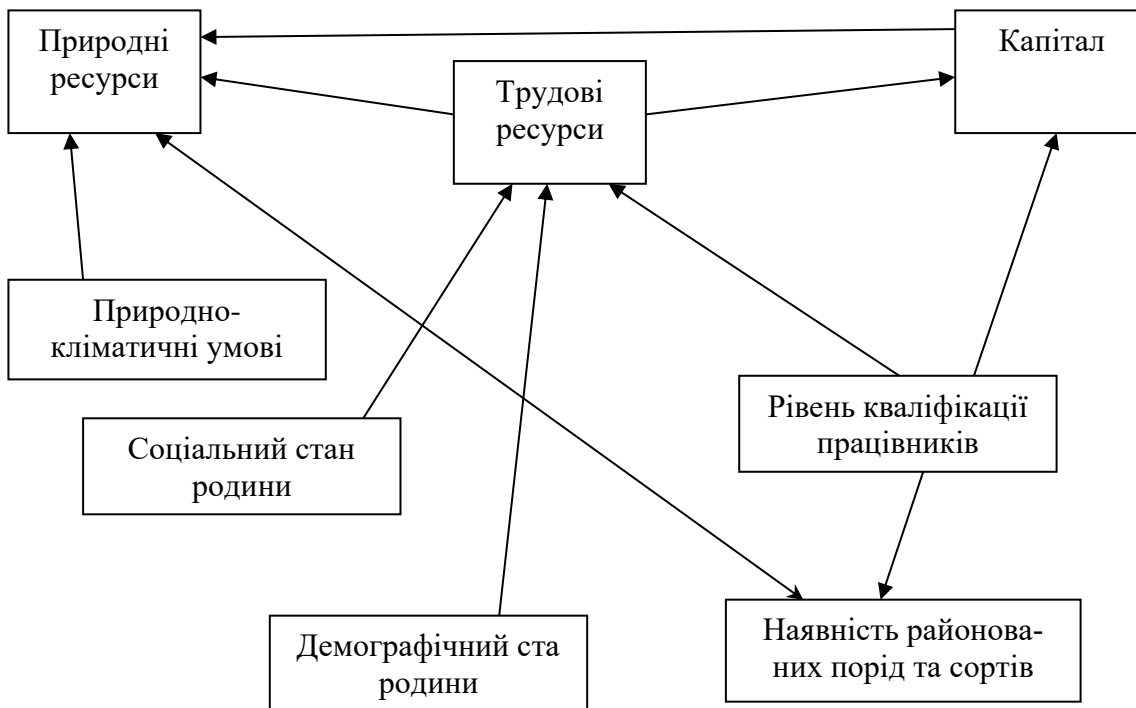

Рис. 1. – Схема взаємодії соціально-економічних складових внутрішнього середовища селянського господарства*

*Джерело: розробка авторів

Останній аспект є надзвичайно важливим, оскільки селянський спосіб ведення економічної діяльності в своїй основі містить відповідні морально-етичні принципи.

1. Концепція сільської спільноти як єдиної сукупності, що базується на міжособистісних зв'язках родинного типу. Ми погоджуємося зі думкою Д.В. Єременко щодо подвійної інституційної природи сучасних селянських господарств товарного напрямку[9]. Їхнє функціонування відбувається в межах сільської громади, а тому запорукою подальшої ефективної економічної діяльнос-

ті є налагодження взаємовигідної співпраці із іншими членами. Найбільш прийнятною та звичною формою взаємовідносин в даному випадку є сімейна модель.

2. Позиціонування сільськогосподарського виробництва як базової галузі національної економіки. Члени селянського господарства та представники наукової спільноти справедливо вказують не безальтернативність аграрного сектору як галузі, що забезпечує населення продовольством. Більше того, за сучасних умов сільськогосподарське виробництво розглядається як перспектив-

ний елемент енергетичної галузі, причому джерела є відновлювальними. В останньому аспекті слід відмітити наявність цілого напрямку вітчизняної економічної науки, що отримав назву «фізична економія», позиціонує себе як послідовників вчення фізіократів та вважає сільське господарство основою економічного життя.

3. Унікальний статус земельних ресурсів. Специфіка використання природних (перш за все, земельних) ресурсів в процесі сільськогосподарського виробництва обумовлює формування культури дбайливого ставлення до землі. Для селян, які постійно проживають в межах відповідної громади, вона стає значно більшим, ніж засіб виробництва, набуваючи певної сакральності. Відносно економічних процесів слід відмітити, що питання дбайливого землекористування є важливою складовою екологічно відповідального ведення підприємницької діяльності.

4. Формування специфічної психології селянських господарств. Даній системі цінностей притаманне поєднання консервативності, місцевого патріотизму та принципів соціальної справедливості. Треба зазначити, що вона є результатом процесу історичного розвитку вітчизняного селянства, яке в різних історичних умовах зберігало власну унікальність як важливого фактору збереження села.

Як бачимо, специфіка функціонування селянських господарств відображається в сис-

темі культурних відносин в межах територіальної громади. Разом із цим треба відмітити, що в переважній більшості позицій відповідні принципи відповідають положенням концепції сталого розвитку в екологічному, економічному та соціальному аспектах. Відповідно за сучасних умов однією з важливих складових збереження українського села є забезпечення максимально широкої практичної реалізації принципів функціонування селянських господарств серед членів громади. Більше того, актуальним, на нашу думку, є адаптація зазначених принципів до стандартів постіндустріальної економіки та моделі інформаційного суспільства.

Висновки. В статті висвітлено теоретичні засади функціонування сімейних форм аграрного виробництва в Україні. Проаналізовано особливості ідентифікації даної категорії аграріїв в нормативно-правовій, статистичній та науковій літературі. Сформульовано специфічні фактори впливу на функціонування сімейних форм аграрного виробництва як соціально-економічного утворення. Обґрунтовано важливість дослідження взаємодії між виробничою та соціальною складовими розвитку даної категорії сільськогосподарських виробників. Визначено базові морально-етичні принципи функціонування селянських господарств. Доведено важливість поширення даних принципів в межах сільської громади як засобу сприяння її подальшого соціально-економічного розвитку.

Список літератури:

1. Zbarskyi V., Ovadenko V. (2019) The development of the social sphere of the Ukrainian village: aregional aspect Вісник Черкаського університету. 2019. N 2 с.77-86
2. Єременко Д. В. Конкурентоспроможність фермерських господарств України: теорія, методологія, практика: [монографія]. Мелітополь, 2017. 310 с
3. Varchenko, O., Svytnous, I., Grynchuk, Y. and at (2018). The strategy of developing agricultural supply chain in terms of food security in Ukraine International Journal of Supply Chain Management. 7(5). 657-666.
4. Mishenin, Y., Valentynov, V., Maslak, O., Koblanska, I. (2017) Modern transformation in small-scale agricultural commodity production in Ukraine. Marketing and management of innovation, 4, 358–366.
5. Shuba, B., Sotskyi, A. (2019) World experience in financing innovative small business. Baltic Journal of Economic Studies, 1, 239-244
6. Simanaviciene, Z., Virgilijus, D., & Simanavicius, A. (2017). Psychological factors influence on energy efficiency in households. Oeconomia Copernicana, 8(4), 671-684. <https://doi.org/10.24136/oc.v8i4.41>
7. Закон України «Про особисте селянське господарство» № 742 від 15.05.2003р. URL: <http://konesh.ru/zakon-ukrayini-pro-osobiste-selyanseke-gospodarstvo-stranica-4.html> (дата звернення 16.10.2020).
8. Закон України «Про фермерське господарство» № 973-IV.: від 19.06.2003 Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
9. Kalchenko S., Eremenko D., Hrybova D. Features of the use of resource potential in peasant farms. Baltic Journal of Economic Studies. 2018. Vol 4. No 4. S. 140–144.
10. Zbarsky, V., Trusova, N., Sokil, O., Pochernina, N., Hrytsaienko, M. (2020). Social and Economic Determinants for the Development of Resource Potential of Small Forms of Agrarian Production in Ukraine. Industrial Engineering & Management Systems. Vol. 19. No. 1 P. 133-142.

11. Olebogeng, D. D., Gaanakgomo T. (2018). Challenges and constraints facing emerging farmers in North West Province, DR Kenneth Kaunda district municipality – Ventersdorp local municipality, South Africa. *International Journal Of Economic Research*. Volume.15 P. 99-108

References:

1. Zbarskyi V., Ovadenko V. (2019) The development of the social sphere of the Ukrainian village: aregional aspect. *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. N 2, pp. 77-86
2. Yeremenko D. V. (2017) Konkurentospromozhnist' fermers'kykh hospodarstv Ukrayiny: teoriya, metodolohiya, praktyka: [monohrafiya]. [Competitiveness of farms of Ukraine: theory, methodology, practice: [monograph]]
3. Varchenko, O., Svytnous, I., Grynchuk, Y. and at (2018). The strategy of developing agricultural supply chain in terms of food security in Ukraine *International Journal of Supply Chain Management*. 7(5), pp. 657-666.
4. Mishenin, Y., Valentynov, V., Maslak, O., Koblianska, I. (2017) Modern transformation in small-scale agricultural commodity production in Ukraine. *Marketing and management of innovation*, 4, pp. 358–366.
5. Shuba, B., Sotskyi, A. (2019) World experience in financing innovative small business. *Baltic Journal of Economic Studies*, 1, pp. 239-244
6. Simanaviciene, Z., Virgilijus, D., & Simanavicius, A. (2017). Psychological factors influence on energy efficiency in households. *Oeconomia Copernicana*, 8(4), pp. 671-684. <https://doi.org/10.24136/oc.v8i4.41>
7. Zakon Ukrayiny «Pro osobyste selyans'ke hospodarstvo» [The Law of Ukraine «On Personal Peasant Farming»] 2003. № 742. Available at: <http://konesh.ru/zakon-ukrayini-pro-osobiste-selyanseke-gospodarstvo-stranica-4.html> (accessed 16 October 2020).
8. Zakon Ukrayiny «Pro fermers'ke hospodarstvo» [Law of Ukraine "On Farming"] 2003 № 973-IV Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973-15>. (accessed 16 October 2020).
9. Kalchenko S., Eremenko D., Hrybova D. Features of the use of resource potential in peasant farms. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol 4. No 4., pp. 140–144.
10. Zbarsky, V., Trusova, N., Sokil, O., Pochernina, N., Hrytsaienko, M. (2020). Social and Economic Determinants for the Development of Resource Potential of Small Forms of Agrarian Production in Ukraine. *Industrial Engineering & Management Systems*. Vol. 19. No. 1, pp. 133-142.
11. Olebogeng, D. D., Gaanakgomo T. (2018). Challenges and constraints facing emerging farmers in North West Province, DR Kenneth Kaunda district municipality – Ventersdorp local municipality, South Africa. *International Journal Of Economic Research*. Volume.15, pp. 99-108.